

УДК 340.1

DOI: <https://doi.org/10.21564/2227-7153.2020.1.219052>

Всеволод Речицький*

ПОЛІТИЧНИЙ СВІТОГЛЯД ВАЦЛАВА ГАВЕЛА В КОНТЕКСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

З апропоноване читачам есе є значною мірою підсумковим у низці вже відомих публікацій автора, присвячених проблематиці сучасного конституційного праворозуміння.¹ При цьому зовсім не випадково воно є прив'язаним до особливостей політичного світобачення Вацлава Гавела. Останній, на відміну від багатьох політичних лідерів країн Центральної та Східної Європи кінця ХХ ст., не лише раціонально розумів, але також морально й естетично виправдовував вектор посткомуністичного відродження Чехословаччини (Чехії), повернення її до цінностей інтелектуальної свободи й ринково-капіталістичного порядку. Подібно до своїх уславлених братів по перу – Чеслава Мілоша й Мілана Кундери, Вацлав Гавел практично не відчував у собі залишків соціалістичних сентиментів. Але, що також є досить рідкісним, йому пощастило уникнути й посткомуністичного цинізму. Не лише в публіцистиці, але й у своїх конкретних політичних діях він залишався гранично відвертим, чесним і послідовним.

При цьому характерна для Вацлава Гавела емоційність поширювалися не лише на політику, але також на його розуміння етики й естетики подолання тоталітаризму. Не меншою мірою вона відобразилася на економічній практиці «повернення в лоно цивілізації» (Горбачов) його просякнутої європейською культурою батьківщини. Усі ці обставини роблять алгоритм Гавелової поведінки актуальним для новітнього східноєвропейського (українського) конституціоналізму в цілому. Адже успішна європейська конституція – це не просто авторитетний нормативний акт вищої юридичної сили. Насамперед це зібрання й нормативне втілення актуальних, але водночас непростих ідей, символів і сенсів.

Деніел Белл свого часу глибоко проаналізував і описав культурні прояви й протиріччя капіталізму.² Однак ще тривалий час після цього у нас все одно вважалось, що

* Всеволод Володимирович Речицький, кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права України, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого.

Vsevolod Rechytskyi, Candidate of Science (Law), Associate Professor, Yaroslav Mudryi National Law University.

e-mail: vsevolodrechytskyi@windowslive.com

¹ Всеволод Речицький, “Неформальний конституціоналізм, ефект США,” *Критика* 7–8 (2018): 2–14; Всеволод Речицький, “Про новітній український конституціоналізм,” *Критика* 9–10 (2019): 28–36.

² Daniel Bell, *The Cultural Contradictions of Capitalism* (New-York: Basic Books, 1997).

капіталізм – «матеріалістичний». Тогочасні лідери були переконані в тому, що для посттоталітарної України найбільше значення має матеріальний комфорт західного світу. Навернення ж суспільної свідомості до переконання в тому, що «переслідуючи власні інтереси, людина <...> реальніше служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо прагне це зробити»,³ в Україні лише тепер знаходить своє розуміння. Навіть на заході України усвідомлення цього принципу не є всеохоплюючим.

Між тим, це класичне заперечення соціалізму й водночас виправдання капіталістичного індивідуалізму авторства Адама Сміта з непідробним ентузіазмом підтримував Вацлав Гавел. «Історія системи, – наполягав він, – у якій я живу, переконливо довела, що без плюралізму економічних ініціатив та суб'єктів, без конкурсу, конкуренції, ринку та їхніх інституційних гарантій економіка потрапляє у стагнацію й занепадає».⁴ Не дивно, що

там, де немає природного плюралізму економічних ініціатив, <...> зникає гра конкурентних виробників та їхніх конкурентних підприємницьких ідей, гра пропозиції й попиту, ринку праці й товарів, <...> зникають стимули до творчості та її ризики, драма економічних підйомів та падінь. Отже, людина як виробник непомітно перестає бути учасником чи творцем економічних історій і перетворюється на байдужу машину.⁵

Тобто Гавел думав майже так само, як і сучасні фахівці з еволюційної антропології й психології, які дійшли важливого висновку про те, що «людська природа» є ринково орієнтованою вже з кінця кам'яного віку, й що «інстинкт обміну» необхідно оцінювати як «елемент базової людської природи».⁶ Дисидент Гавел був рафінованим інтелектуалом, але в його випадку звертає на себе увагу не лише широкий світогляд, начитаність і ерудиція, але також його глибокий *інстинкт*, органічні психічні установки.

Політична філософія й економічні очікування Гавела були засновані на правдиво західному (західноєвропейському) психічному архетипі. На відміну від більш-менш раціонально налаштованих прихильників земельного ринку в Україні, Вацлав Гавел, захищаючи свободу підприємництва й економічного маневру, звертався не лише до раціональних, але й до ірраціональних ментальних установок і стереотипів. У його випадку йдеться не стільки про владу розуму в дусі просвітителів XVIII ст., скільки про владу інстинктивних поведінкових реакцій, владу віри, спектр пантеїстичних рефлексій і естетично витончені почуття.

Емоції керують людьми більш владно, ніж розум, що в наш час підтверджує низка досліджень від авторитетних поведінкових економістів. Не дивно, що різниця між українським раціональним про-ринковим політичним курсом, з одного боку,

³ Адам Сміт, *Дослідження про природу й причини багатства народів* (Київ: Наш формат, 2018), 346.

⁴ Вацлав Гавел, *Промови та есеї* (Київ: Комора, 2016), 106.

⁵ Там само, 107.

⁶ Дипак Лал, *Возвращение «невидимой руки»: актуальность классического либерализма в XXI веке* (Москва: Новое издательство, 2009), 227.

й стихійною вірою Вацлава Гавела в економічну свободу – з іншого, пролягає на рівні тонких, але принципово важливих нюансів. Останні ж, як засвідчує філософія символічних форм, відіграють незамінну роль у механізмах як цивілізаційного занепаду, так і глобального зростання.

На користь такого висновку щодо ролі нюансів свідчить багато аргументів. По-перше, як про це писав ще Вальтер Беньямін, глибинний зміст будь-якого твердження можна зрозуміти, лише занурившись по-справжньому у тонкощі предмета.⁷ По-друге, саме тонкі нюанси розрізнення, а не щось інше, відрізняють шедевр від підробки, а деміурга – від ремісника-копіста. Як був переконаний Сантаяна, «саме розрізнення, безкінечна мала відмінність усього від усього іншого містить в собі сутність».⁸ Звісно, що будь-які нюанси – це більшою мірою маркери особливих сутностей, але зрозуміти й усвідомити значущість останніх без розуміння ролі нюансів неможливо.

Тобто нюанси розрізнення, а тому сприйняття й глибокого усвідомлення будь-якого змісту є визначальними в процесах орієнтації людини в найрізноманітніших обставинах часу й місця. Зокрема, саме тонкі нюанси розрізнення відрізняють (відтіняють) конституційний дизайн капіталізму Сполучених Штатів від юридичної організації бізнесу, фінансів і ринку в країнах Євросоюзу. Подібних прикладів можна навести чимало.

У нашому ж випадку йдеться про зовні малопомітні, але насправді принципово важливі особливості конституційних парадигм країн ядра, з одного боку, й правових стратегій (доктрин, парадигм) країн периферії та напівпериферії – з іншого, якщо говорити в термінах світ-системної теорії Валлерстайна. Як відомо, мистецтвом оцінювання економічних перспектив на основі нюансів розрізнення геніально володів Адам Сміт. Зокрема, ще на початку 70-х рр. XVIII ст. він помітив, що американські колоністи володіють такою стилістикою організації економічного життя, що... їх вже нікому не наздогнати.

Очевидно, що саме стиль, тонкі й незримі флуктуації психічної матерії, а не географія, природні ресурси чи промисловість відрізняють картинку українського сьогодення від більш привабливого й строкатого життя наших польських сусідів. Як це стисло демонструє в «Балтійцях» Чеслав Мілош, про геополітичні перспективи країни чи їх відсутність іноді може свідчити навіть манера пригостити дитину чаєм.

Повертаючись до розгляду конкуруючих між собою концепцій раціонально організованого (посттоталітарного), з одного боку, та ірраціонально-хаотичного (західного) – з іншого, життя під кутом зору конституційних нюансів, мусимо визнати, що справжній успіх демонструє лише економіка хаотично-стохастичного типу. Як свідчить економічний аналіз, гарантованого успіху можна очікувати в наш час лише тоді, коли у всіх миттєвостях часу й за всіх можливих обставин буде існувати ринок

⁷ Вальтер Беньямін, *Вибране* (Львів: Літопис, 2002), 100.

⁸ Джордж Сантаяна, *Скептицизм и животная вера* (Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2001), 181.

для всіх можливих товарів.⁹ Наслідки тоталітаризму може подолати, так би мовити, лише тотальний ринок. Що ж стосується загальної ефективності посттоталітарного конституціоналізму перехідного типу, то він вимагає, щоб емоційна матриця капіталізму й нюанси конституційного дизайну були «сплавлені» на генетичному рівні.

Тобто для подолання посттоталітарної кризи (як от в Україні) законодавець зобов'язаний оволодіти не лише західними знаннями, але й адекватним емоційним досвідом, інтуїцією, обертонами ринкової свободи. У свою чергу, з цього випливає те, що відновлювальний потенціал успішної конституції має ґрунтуватися не на спрощених світоглядних доктринах на зразок соціалізму, фашизму чи націоналізму, а на «правологічній» (не за Кельзенем) конституції свідомо постмодерного типу.

Як писав з цього приводу Вацлав Гавел, наш час вимагає вивільнити з тюрми такі сили, як... архетипова мудрість; неповторний досвід світу; почуття справедливості; здатність дивитися на світ чужими очима; особиста відповідальність; смак, мужність і співчуття; віра в таємницю й важливість конкретних вчинків, які не є універсальним ключем до порятунку.¹⁰ З Гавелом важко сперечатися. Адже очевидна для більшості сила «золотого мільярду» проявляється саме в його орієнтації на майбутнє, в запереченні плану, в «постійній боротьбі за ідеали індивідуалізму та свободи» (Пітер Геральник)¹¹, а також у парадоксальній відданості ірраціональному поведінковому початку.

На відміну від колективістичного соціалізму, індивідуалістичний капіталізм не прагне заволодіти особистим багатством; не забороняє індивідам купувати зброю; не вимагає від зірок вдягатися «розумно»; не перешкоджає приватним особам запускати кораблі на Марс і дозволяє витратити на косметику більше, ніж Росія на оборону. Американський капіталізм винайшов не лише джаз, але й імпровізаційний стиль життя в цілому. Він навчив людство шанувати атональну музику й «безпредметне» мистецтво, створив Інтернет й розширив виднокруг науки завдяки програмам Woodrow Wilson та Fulbright.

Якщо Мадлен Олбрайт має рацію й фашизм як різновид хворобливого колективізму являє в своїй основі модель раціонально організованого життя, то політичну філософію Вацлава Гавела, так само як і філософію науки Пола Фейєрабенда, можна вважати ефективними ліками від подібного світоглядного спрощення. Утім, фашизм, нацизм і комунізм затавровані нині на конституційному рівні. Закони «озброєних демократій» не толерують надто «простих» партій радикального спрямування, а законодавство України забороняє навіть символіку подібного змісту.

Але якщо придивитися до життя на пострадянському просторі в контексті засторог від Гавела й Олбрайт більш уважно, то стане зрозумілим, що з подоланням фашизму,

⁹ Вилфред Долфсма, *Провали державства. Общества, рынки и правила* (Москва: Институт Гайдара, 2017), 230.

¹⁰ Див.: Всеволод Речицький, *Символическая реальность и право* (Львов: ВНТЛ-классика, 2007), 393.

¹¹ Пітер Геральник, *Сем Філіпс: винахідник рок-н-ролу* (Київ: КМ БУКС, 2019), 670.

нацизму й сталінізму загрози, що традиційно вважаються проявами загального посттоталітарного синдрому, ще далеко не вичерпалися. Й хоча подібні загрози не вічні, вони мають розвинену здатність до мутації й видозміни.

Наприклад, багато з того, що раніше називалося в Україні тоталітаризмом, виступає нині як: «розумні» застереження щодо ринкової, інформаційної та академічної свободи; унікальна стилістика життя в ОРДЛО й сірій зоні; маргінальний шовінізм. Як наслідок, у комунікативному просторі країни продовжують існувати «грубість» і «жорстокість» (цими словами Джон Кеннеді коротко окреслив свої враження від СРСР у 1939 р.). Вацлав Гавел описував подібний стан соціуму через зникнення в ньому... «щирості», «відкритості», «ненав'язливої приязні», «розслабленості», «радості» та «спонтанності».¹²

Тобто Гавел розглядав посттоталітарні системи не просто як надмірно раціональні способи забезпечення «загального блага» чи як різновид периферійних технологій влади (макіавеллізм), які Захід може при потребі «загнати в рамки демонстрацією власної сили».¹³ Гавелове розуміння й визначення посттоталітарних загроз є більш цікавим і глибоким.

На думку Гавела, колишніх тоталітарних вождів і диктаторів нині прагне замінити безликий і на все готовий активіст, апаратник, функціонер, професіонал з риторики й політичних маніпуляцій, такий собі фахівець з безпомилкових суджень. При цьому верховенство права (конституціоналізм) ризикує перетворитися на чергову рутинну атрибутику державного механізму, юридичний інструмент в руках об'єктивістської влади, узаконеної наукою, кібернетикою, ідеологією й ще чим завгодно, тільки не особистою відповідальністю перед близькими йому й неповторними особистостями.¹⁴

Тому не дивно, що цінність політичної філософії Гавела пояснюється не тільки його рішучим запереченням класичного тоталітаризму, а й тим, що в зірковий момент своєї біографії він зумів піднятися до усвідомлення тих неочевидних цивілізаційних загроз, що зуміли вижити навіть після повного тріумфу «Оксамитової революції» як втілення чеської версії лібералізму.

Справді, як зазначає Девід Фрідман, «ніхто, крім кількох брамінів у Делі та двох-трьох троцькістів у Нью-Йорку, більше не вірить, що рай на землі можна забезпечити завдяки націоналізації».¹⁵ Соціалізм як ідеологія пролетарських мас відійшов у минуле. Однак різниця між реальним капіталізмом чи «американським стилем життя», з одного боку, й посттоталітарним синдромом в Україні – з іншого, продовжує пригнічувати нашу уяву. Розділення тут, знову ж таки, проходить по лінії зовні малопомітних нюансів. Як показує досвід, ці останні буває важко навіть просто усвідомити, не те що критично аналізувати.

¹² Гавел, *Промови та есеї*, 116.

¹³ Там само, 62.

¹⁴ Там само, 60.

¹⁵ Девід Фрідман, *Механізм свободи. Анархія вільного ринку* (Київ: Наш формат, 2019), 132.

Нюанси розрізнення, як уже почасти зазначалося вище, – це далеко не дрібниця. Як свого часу помітив Балтус, «фрукти Сезанна є ніби нічим й водночас всім».¹⁶ Нюанси культурних відмінностей є ніби й незримими, але водночас добре відчутними. Їх також важко (якщо взагалі можливо) раціонально пояснити. Подібні нюанси люди відчують на моральному чи естетичному рівні, у більшості випадків вони не можуть вказати на них конкретно чи просто перелічити. Працюючи в театрі високого класу, Інґмар Бергман якось помітив, що завіса в його головній залі «злітала й падала з тим витонченим артистизмом, який не може замінити жоден мотор з градуїтованими швидкостями».¹⁷ Як свого часу помітив також Люїс Мамфорд, мистецьки довершена скриня відрізняється від функціонально придатної лише своєю красою.

Хоча всі ми живемо тепер у каталогізованому світі, картини Міро й скульптури Мура, повісті Кундери й п'єси Гавела впливають на людей (крім снобів) таємничими шляхами, флюїдами невлішого й неповторного стилю. «Пейзаж в Овері після дощу» Ван Гога майже не відрізняється від його цифрової фотокопії. Однак справжній «Овер» причаровує назавжди, а його віддзеркалення – лише на короткий проміжок часу. Приблизно так само відрізняються між собою всі інші – справжні й несправжні символічні форми. Верифікація їх – іноді величезної – цінності відбувається на світових ринках, причому чим ринок є ширшим, тим верифікація точніша. Кращої перевірки достоїнств своїх творінь людство просто не винайшло.

І хоча у це не так просто повірити, тонкими нюансами розрізнення *контрастують* між собою всі нині існуючі в світі органічні й неорганічні конституційні системи. Класичним прикладом подібного контрасту може послужити відома Мілошева оцінка тону життя в зовні успішних соціалістичних країнах.

Як пише в своєму «Поневоленому розумі» Чеслав Мілош,

є щось невліме в атмосфері таких столиць народної демократії, як Варшава чи Прага. Колективний флюїд, що виникає із взаємного обміну й підсумовування індивідуальних флюїдів, – нехороший. Це аура сили й нещастя, внутрішнього паралічу й метушливої активності. Якими б словами її не називати, можна сказати напевно, що якби пекло гарантувало своїм мешканцям комфортабельні квартири, гарний одяг, кращу їжу й усілякі розваги, але змушувало б їх при цьому постійно відчувати подібну ауру, то цього було б цілком достатньо для пекельного випробування.¹⁸

При цьому, як додає Мілош, будь-які раціональні пояснення не можуть схопити суті даного феномену. Дане правило працює також й у зворотному керунку. «Я щасливий, як тварина», – сказав якось на початку вісімдесятих ХХ ст. один з радянських дисидентів-емігрантів, щойно зміг вийти на прогулянку у Сан-Франциско. Відомо,

¹⁶ Balthus, *Vanished Splendors: A Memoir* (New-York: Harper Collins Publishers, 2002), 75.

¹⁷ Інґмар Бергман, *Жестокій мир кино* (Москва: Вагриус, 2006), 191.

¹⁸ Чеслав Мілош, «Порабощенный разум», в *Личные обязательства* (Москва: Дом интеллектуальной книги, 1999), 134.

що інтелектуали з СРСР цінували не стільки західний матеріальний комфорт, скільки унікальну атмосферу, неповторну ауру цього вкрай індивідуалістичного й ринково організованого суспільства.

Утім, як писав у «Громадянинові світу» Олівер Голдсміт ще століттям раніше, англійський колоніальний чиновник, зазвичай оточений в Індії винятковим комфортом, відчував непідробну радість свободи лише в тіснязі вільних співвітчизників на морському поромі. Як зазначає з цього приводу Річард Познер, ми дивимося на світ довкола нас і бачимо, що в цілому люди, які живуть в тих прагматичних суспільствах, де ринкам дозволено працювати більш-менш вільно, є не лише багатшими від людей в інших суспільствах, але й у них більше політичних прав, більше свободи й гідності, вони більш задоволені. Це підштовхує нас до зовні парадоксального висновку про те, що саме максимізація багатства, а не щось інше є найкоротшою дорогою до величезної кількості моральних цілей.¹⁹

Отже, запорука конституційного успіху є закодованою в формулах економічного розрахунку. Своєю чергою, економічні принципи цілком адекватно віддзеркалюються в етиці, моралі й естетиці прогресуючого суспільства. Дійсно, ринкова економіка, з одного боку, й обмежено ринкова (посттоталітарна) економіка – з іншого, мають здатність впливати на індекси щастя так само суттєво, як суттєво по-різному впливають на мистецьку аудиторію шедеври мистецтва *versus*, їх недосконалі підробки. Справжнє мистецтво сповнює нас почуттям тріумфу, копії ж лише дивним чином поглиблюють фрустрацію й смуток. У царині права це виглядає так, що не справжній (органічний), а лише штучно підроблений «під Захід» конституціоналізм здатен зруйнувати життя й мораль ще не одного покоління.

Для того щоб допомогти індивіду стати успішним і щасливим, потрібні свобода, приватна власність і по можливості необмежений доступ до ринків. Очевидно, що в Україні запровадженню ринку має передувати повномасштабна приватна власність на основний національний ресурс – землю. У свою чергу, класична власність спирається на індивідуалізм. Враховуючи ту обставину, що в своїх проявах капіталізм не терпить сірості й тяжіє до екстремумів, це має бути не просто індивідуалізм, а ... «індивідуалізм передусім – та індивідуалізм будь-якою ціною, індивідуалізм у вищій мірі» (Пітер Геральник).²⁰

Як зазначає з цього приводу Вілфред Долфсма, «успіх може прийти до ринку лише тоді, коли у всіх можливих моментах часу й за всіх можливих обставин існуватиме ринок для всіх можливих товарів».²¹ На жаль, в Україні розуміння подібних конституційних нюансів тільки починає торувати собі дорогу. Наш посттоталітарний конституціоналізм, так би мовити, все ще не призвичаївся до непідробної відкритості, відвертості й прямоти

¹⁹ Николас Меркуро і Стивен Медема, *Економическая теория и право. От Познера к постмодернизму и далее* (Москва: Институт Гайдара, 2019), 189.

²⁰ Геральник, *Сем Філіпс: винахідник рок-н-ролу*, 575.

²¹ Долфсма, *Провали государства*, 230.

швидко прогресуючого суспільства. Сьогодні його все ще насторожує «політика мінімальних деформацій змісту».²² Адаже думати одне й говорити інше – завжди було характерною ознакою тоталітарних практик.

Хоч це й прикро, але майже все, що лишається в ділянці права підозріло-провокативним для України, давно вважається класикою євроатлантичного правового порядку як такого.²³ Як про це розповідають студентам в західних університетах, перші ринкові ідеї, спрямовані на заохочення індивідуалізму, з'явилися в актах з сімейних питань Папи Григорія I у VI ст. Цей тренд був підтриманий буллами з питань власності Папи Григорія VII у XI ст. Відтак саме «ці події можна охарактеризувати як подвійну папську революцію» (Діпак Лал), в результаті якої в Західній Європі були запроваджені інституціональні засади ринкової економіки, а сам західний світ пішов у економічному сенсі зовсім не тією дорогою, що її обрали для себе євразійські цивілізації.²⁴

Піднесення Заходу розірвало пута, які стримували «інстинкт торгівлі», а пізніше різке вплинуло на євразійські моральні орієнтири, засновані на традиційно неприхильному ставленні до маржі й міжнародних негодіантів як таких. З плином часу еволюція європейської свідомості призвела до економічного зростання «сучасного типу»,²⁵ що не могло не позначитися на всіх існуючих – формальних і неформальних – конституційних модельних зразках і проектах. Особливо яскравим виявився прямий і непрямий вплив бізнесової винахідливості й ринку на американську конституційну парадигму.

Майже до кінця XIX ст. суди США дотримувались вузько обмеженого розуміння приватної власності як власності споживацької, а не мінової (ринкової). Саме у цих нормативних кордонах американські суди застосовували П'яту та Чотирнадцяту конституційні поправки. Однак уже в 1870-х рр. ідея власності як цінності, що виникає в процесі ринкового обміну, почала проникати в «особливі думки» членів американського Верховного суду. Рубікон же було перейдено в 1890-х, коли Верховний суд США свідомо перейшов від визначення власності як майна, що має споживацьку цінність, до її визначення як *мінової* (*суто ринкової*) цінності товарного об'єкта.

Згодом Верховний суд США дійшов революційного висновку про те, що «позбавлення власників мінової цінності <...> є рівнозначним позбавленню їх власності» як такої.²⁶ А в 1897 р. Верховний суд США остаточно погодився з тим, що обрахунок мінової вартості, яка підлягає судовій компенсації, має обов'язково враховувати фактор «свободи доступу до ринків». Таким чином, еволюція конституційних нюансів розуміння власності в США дозволяє стверджувати, що інститут власності

²² Долфсма, *Провали государства*, 227.

²³ Поняття *конституційної парадигми* тут вживається для позначення *широкої концепції розвитку* в ділянці конституційного права.

²⁴ Лал, *Возвращение «невидимой руки»*, 229.

²⁵ Там само, 230.

²⁶ Меркуро и Медема, *Экономическая теория и право*, 394.

в Основному Законі України все ще перебуває в тенетах застарілих правових уявлень. Зокрема, страх перед широкою й гострою конкурентною торгівлею з іноземцями досі належить до типових українських фобій.

Утім, конституційна доктрина США ще й сьогодні продовжує еволюціонувати. Зокрема, в 1982 р. старе (1968) нормативне визначення ринку як економічної конструкції, яка складається з товару й певної кількості покупців, було замінено конструкцією, яка складається з товару та його просторово-географічного оточення («ринкового довкілля»). З іншого боку, нестача адекватного розуміння подібних конституційних нюансів у посттоталітарних країнах дозволяє нам бачити глибинні причини того феномену, який Гавел називав безнадією й «апатією» усупільнення й появу якого звичайно провокує позбавлене економічної довіри до індивіда «збайдужіле суспільство».²⁷

Як зазначає Гавел, всім похідним від тоталітаризму системам притаманний особливий бактеріальний характер. І хоча сьогодні подібні системи відмовляються від примусу й нібито прагнуть працювати без насильства, зміна на краще в методах ще не означає справжньої відмови від суті. Просто екстраполяція старого патерналізму разом з колективізмом здійснюється тепер інакше. У результаті підсвідомі й тому майже непомітні впливи продовжують отруювати душі й деморалізувати людей.²⁸

Безнадія усупільнення приводить до апатії, апатія – до пристосуванства, пристосуванство – до рутинної роботи, доводив Гавел. У підсумку все це формує характерне для колективістичних суспільств уявлення про «нормальну поведінку» – уявлення дуже песимістичне по своїй суті.²⁹ Не дивно, що частина молодих людей з України використовує американську програму Work and Travel просто для того, щоб попрощатися з малорухливим суспільством. Малорухливе й надміру передбачуване життя країни завжди витісняє з неї таланти. У випадку України це могли бути Станіслав Христенко й Іван Путров, Вадим Глузман і Зоряна Кушплер, Оксана Линів і Олександра Хільдебранд. Звісно, їх конкретні мотиви можуть варіювати.

«Можливо, – писав Вацлав Гавел з приводу життя без авантур і зрушень, – це навіть є той знаменитий “момент правди”. Людина раптом опиняється поза будь-якими відносинами, вона ніби залишається на публіці – але все ж сама з собою. Обличчя, які тут бачиш, здебільшого напрочуд порожні, замучені, ніби без життя, без надії, без бажання».³⁰ До цього додається спровокована страхом перед «капіталізмом» бідність. І хоча бідність не перетворює сама по собі українську Конституцію на «закон для незаможних», вона все-таки схиляє український Конституційний Суд до тлумачення її норм в патерналістському дусі.

²⁷ Гавел, *Промови та есеї*, 16.

²⁸ Вацлав Гавел, “Путь без насилия,” *Известия*, Февраль 24, 1990, 5.

²⁹ Гавел, *Промови та есеї*, 17.

³⁰ Там само, 115.

Хоча нині країн з плановою економікою в світі майже не залишилось, різниця між тонусом життя в посттоталітарній Україні й правдиво капіталістичній Польщі нині просто кидається нам у вічі. Але якщо придивитися до нюансів розрізнення, про які тут йдеться, то неважко помітити, що польський успіх був запрограмований практично від початку. Комуністична Польща мала такі насичені тонким гумором, смаком і стилем журнали «Szpilki», «Kino», «Film» та «Ekran», не кажучи вже про більш традиційні «Kobieta i Zycie» чи «Dookola Swiata», що її триумф від поновленої свободи просто не міг не стати ефективним.

У той час, коли дослідники поведінкової економіки на Заході вивчають спонтанну (грайливу) природу підприємницької активності, помноженої на множинність, строкатість і варіативність її цілей³¹ економіка України все ще намагається просто зрушити з місця. Якщо західні економічні актори наважуються грати водночас на багатьох ринках, то в Україні сам по собі феномен особистого багатства все ще вимагає елементарного морального виправдання.

З одного боку, як про це писав Гавел, «перед вірусом зубожіння не заховаєшся в жодній резервації»,³² з іншого – заснована на недовірі до приватного власника конституційна парадигма провокує уніфікацію й криміналізацію принципу множинності й розрізнення.³³ У свою чергу, несприйняття аксіоматики приватного початку творить сумних людей з уподібненими біографіями. Не кращим є й те, що воно є «великим виробником банальності».³⁴

Важливим елементом політичної філософії Вацлава Гавела є також заперечення ним інтелектуального міщанства, обивательського «здорового глузду». І хоча Гавел не застерігав, як свого часу Михайло Грушевський, проти наміру побудувати в себе «ще одну міщанську республіку», його реально непокоїла перспектива становлення пожадливого-прагматичного суспільства, яке постійно ризикує в такий спосіб «повертатися до середньовіччя».³⁵

Тут інтелект Гавела працював одразу на два фронти: проти цинічної зневіри в усьому, що веде до світоглядного мракобісся; проти ситуативно популярного міфу про нібито реальну «об'єктивність» науки. Як вважав Гавел, «раціоналістичний дух сучасної науки, заснованої на абстрактному розумі та припущенні безособової об'єктивності», з одного боку, й «теорія політики як раціональної технології влади» – з іншого, є тими характерними спокусами, що завжди залишаються найбільш небезпечними й привабливими для державної влади.³⁶

Глибина цієї проблеми є також прихованою в нюансах. Радянський тоталітаризм перестав бути реальністю в Україні. Але він все ще залишається в підсвідомості

³¹ Гарольд Уинтер, *Вопросы права и экономики* (Москва: Институт Гайдара, 2019), 372.

³² Гавел, *Промови та есеї*, 115.

³³ Vaclav Havel, *Open Letters* (New-York: Vintage Books, 1992), 339.

³⁴ Гавел, *Промови та есеї*, 105.

³⁵ Там само, 54.

³⁶ Там само, 59.

українців й продовжує впливати на тонус національних економічних, політичних і культурних практик. Йдеться, насамперед, про українську недовіру до земельного ринку, низький рівень соціального капіталу, підозріле ставлення національної інтелігенції до свободи думки і слова. Збереження цього політичного архетипу спостерігається майже всюди, де розум десятиліттями уникав «власного досвіду, власного сумління і власної відповідальності» як ... «абсолютного горизонту».³⁷ Не дивно, що в загальному підсумку, як пише Гавел, обиватель пристає на слоган: «краще червоний, ніж мертвий» – сервільне гасло, що у випадку України відобразилося мало не на конституційному рівні.

Тобто тут ми знову стикаємося із стереотипною посттоталітарною свідомістю законодавця, який оперує максимами, не усвідомлюючи обертонів їх змісту. Життя людини – «найвища соціальна цінність» – типова соціалістична агітка, що виникає внаслідок перекручування морального імперативу, відповідно до якого життя людини – це найвища *індивідуальна* цінність. Якщо життя людини – цінність особиста, кожен індивід має право розпоряджатися своїм життям на власний розсуд. Останнє передбачає право індивіда не лише захищати своє життя зі зброєю в руках, але й героїчно принести його в жертву. Але якщо життя людини – цінність соціальна, тоді долю індивіда має визначати найбільший колективістичний суб'єкт – держава.

На думку Гавела, подібне гасло «насправді означає одне: ніщо не варте того, аби за нього пожертвувати життям». Але ж, з іншого боку, додає він, «це філософія повного заперечення людяності. Радянському тоталітаризму така філософія тільки політично допомагає».³⁸ Не виключено, що українські батьки-засновники, формулюючи ст. 3 Основного Закону, прагнули до чогось іншого. Але їх побудована на колективістичних кліше правова свідомість дала характерний збій.

Нині є очевидним, що політичний світогляд Вацлава Гавела виявився набагато краще підготовленим до посттоталітарних трансформацій, ніж інтелект і політична уява правлячого класу України. Цілком можливо, що Чехословаччина зуміла безболісно роз'єднатись на дві суверенні держави ще й з тієї причини, що її президент-постмодерніст знав про те, що «основною передумовою історії є множинність прав, “логік” та суб'єктів ухвалення рішень і діяльності».³⁹

У Гавела логіка історії є подібною до логіки ділової гри.

Наперед невідомо, який із потенціалів одного з «гравців» розбудить і до якого вчинку його спровокує та чи інша дія «супротивника». Хоча б тому сутнісним виміром кожної історії є таємниця. Історією до нас не говорить певний суб'єкт правди – перед нами виникає людський світ як захопливий простір перетину багатьох таких суб'єктів.⁴⁰

³⁷ Гавел, *Промови та есеї*, 59.

³⁸ Там само, 71.

³⁹ Там само, 94.

⁴⁰ Там само.

Можливо, якби український істеблїшмент дійсно мав глибинну здатність до філософських узагальнень, Україні пощастило б уникнути того роздвоєння політичної свідомості, що вона його демонструє по відношенню до «формули Штайнмайєра» й «Мінських угод» водночас. Принаймні все виглядає поки що так, ніби українські політики вищого рангу – президент, прем'єр і ключові міністри – усвідомлюють засади терпимості до «іншого» лише тоді, коли фізично перебувають на Заході, й швидко позбавляються цієї здатності, щойно повертаються додому.

Утім, мало не все українське суспільство продовжує вірити в міфічного «єдиного, центрального й монопольного суб'єкта всієї правди та влади», який просто не наважується функціонувати належним чином у просторі «конфронтації різних більш-менш дієздатних суб'єктів».⁴¹ Українці вимагають мужності й рішучості там, де більшою мірою потрібна мудрість.

З огляду на розгортання подій в Україні, світобачення Вацлава Гавела періоду дев'яностих років ХХ ст. все ще випереджає український час. Alas! Його політична філософія не зупиняється в очікуванні, що ми її от-от наздоженемо, а продовжує розгортати свій потенціал далі. Від захисту терпимості Гавел переходить до заперечення патерналізму, а по дорозі принагідно пориває з інтелектуальним міщанством. За Гавелом, «холодний» Захід – це зовсім не «гарячий» Схід, здатний побудувати Гулаг «в ім'я країни, демократії, прогресу й військової дисципліни, щоби утримувати всіх, хто відмовиться брати участь в зусиллях – хто через наївність, хто з принципу, страху або хворобливої волі».⁴² Гавел вчить, відмовляючись повчати, й рішуче заперечує інтелектуальну зверхність.

Політична філософія Гавела нищить «естетику банальності, що оселилася на території бадьорої маломіщанської моралі». Засуджуючи «сентиментальну філософію сусідської гуманності» й «кухонної удаваної ласкавості», він відкидає для себе «провінційну концепцію світу, що базується на вірі в його принципову доброту». Гавел ненавидить «естетику, що тримається на культурі розважливості посередності, що стоїть на фундаменті затхлого національного самозадоволення і керується принципом подрібнення, розтирання і згладжування, що згодом переростає в брехливий оптимізм однієї з найвульгарніших інтерпретацій лозунгу “Правда переможе!”».⁴³

Аристократично толеруючи фетиші середнього класу, Гавел цілився в яблучко, що висить набагато вище. У листі до Гусака він називає зрадою й підміною комуністичну орієнтацію на матеріальний добробут – «можливість вільно обирати, який холодильник чи пральну машину <...> купити».⁴⁴ Справжніми важелями прогресу він вважає особисте культурне удосконалення й інтелектуальну свободу.

⁴¹ Гавел, *Промови та есеї*, 94.

⁴² Havel, *Open Letters*, 261.

⁴³ Гавел, *Промови та есеї*, 27.

⁴⁴ Там само, 20.

Усвідомлюючи грандіозний масштаб людської уяви й виробленої нею символічної реальності, Гавел намагається переконати посттоталітарні еліти в тому, що їх провінційна орієнтація на добробут ризикує насправді опустити суспільне життя «до рівня біологічної вегетації, тобто до саме тієї “глибинної” деморалізації, яку породжує втрата всіх надій та криза розуміння сенсу життя».⁴⁵ Посттоталітарний матеріалізм видається йому небезпечним, тому що «разом зі зростанням отупілості, природно, притупаються і здатність усвідомлювати це отупіння».⁴⁶

Нині майже все, про що попереджав Гавел, здобуло своє запізнале підтвердження на українських теренах. Подібно до того, як прихильник поганства, ставши християнином, інфікується нетерпимістю від шойно здобутого монотеїзму (Еміль Чоран),⁴⁷ українські інтелектуали старшого покоління, яким пощастило пережити репресії радянського КДБ та фронду з марксизмом, схиляються нині до фанатизму «державництва», а не до західних терпимості й політичного лібералізму.

А тому українська свобода, звільнившись від радянських пут, ризикує потрапити нині в нові тенета. Швидко міняючи спікерів і президентів, українці надто повільно при звичаються до думки, що їх життя може стати по-справжньому прийнятним лише після глибокої світоглядної перебудови. Але чи відбувається в їх свідомості ця остання? Хоча український Основний Закон забороняє визнання «обов'язкових» для держави ідеологій (ст. 15), революційні цінності української «Ради Майдану» (2014) майже повністю співпадають з консервативними орієнтирами української ж «Ради церков».

Чи означає все це, що Україні вкотре загрожує примара інтелектуального спрощення, яке західна професура ототожнює іноді з сучасним фашизмом? Як упевнено стверджує Мадлен Олбрайт,

фашистська позиція формується тоді, коли нема соціальних якорів і коли посилюється відчуття, що кожен бреше, краде і піклується лише про свої інтереси. Саме тоді починається туга за сильною рукою, що захистить від ворожого «іншого» – єврея, мусульманина, чорношкірого, так званого мужлана чи так званої еліти.⁴⁸

Подібна ідеологія існує й проникає в світогляд людей на рівні нюансів. Але, проти очікувань, вона являє собою не виняток з гуманізму, а цілком життєздатний сегмент ураженого вірусом спрощення людського мозку. І хоча основні гасла фашизму заперечити нескладно, впевнено ідентифікувати його щоденні прояви вміють лише одиниці. Невипадково еволюція статусу Слободана Мілошевича від національного лідера до підсудного в Гаазькому трибуналі відбулася, так би мовити, цілком «демократично».

⁴⁵ Гавел, *Промови та есеї*, 22.

⁴⁶ Там само, 23.

⁴⁷ Эмил Чоран, *После конца истории. Философская эссеистика* (Санкт-Петербург: Симпозиум, 2002), 47.

⁴⁸ Мадлен Олбрайт, *Фашизм: засторога* (Київ: Форс Україна, 2019), 16.

Як би там не було, застерігає Мадлен Олбрайт, але «визначення: [поставте назву країни] передусім!» як золоте правило міжнародних стосунків виправдовує в усіх випадках дії тиранів згідно з їхніми інтересами». ⁴⁹ Не менш актуальним для вчасного розпізнавання подібної загрози є також те, що фашистське чи будь-яке інше подібне спрощення картини політичного світу заперечує не демократію, а свободу. Як нагадують нам філософи, плебеї оплакували свого часу Нерона, а також Фіделя Кастро, Сталіна й Мао Цзедуна. Не є новиною, що розгортання харизми публічних фігур спирається зазвичай на соціальний інстинкт, а не на людську критичну здатність.

Судді українського Конституційного Суду отримують нині винагороду, яка є у 20–25 разів більшою за зарплату вітчизняного професора (у США ці зарплати є приблизно однаковими). При цьому жоден з вищих жерців правосуддя не визнав публічно, що подібний розрив є несправедливим і суперечить здоровій моралі. Зовні все подається так, ніби фантастичний в умовах України побутовий комфорт для суддів є елементом державної боротьби з корупцією. Однак насправді конституційні судді завдяки цим зарплатам стали рабами Української держави. Замість того, щоб бути суворими обмежувачами державної влади на користь відкритого ринку й свободи громадянського суспільства, конституційні судді перетворилися на її надійну опору. «Обмежувати» – значить «підсилювати», мав би сказати Орвелл.

Не менш проблематичним виглядає й те, що окреслена в ст. 11 Основного Закону України ідея етнічної консолідації нації суперечить есхатологічним засадам Європейського Союзу, до членства в якому Українську державу заохочує знедавна конституційна Преамбула. Адже створення Євросоюзу має на меті не лише розширення ринку для його держав-членів. Не менш амбітною метою тут є також усвідомлення половиною «золотого мільярду» своєї... «просто європейськості» (Олбрайт).

На жаль, контекстуальний аналіз Конституції 1996 р. свідчить про те, що Україна ставить на перше місце ідею народоправства, а не свободи народу й необхідних для цієї свободи індивідуалізму й ринку. Як уже зазначалося в літературі, Конституція України взагалі не знає категорії «свободи народу». Основні акценти Основний Закон робить не на приватній власності, свободі підприємництва й вільній торгівлі, а на риторичі егалітарного народоправства.

Що з цього приводу міг би сказати президент Гавел? На його думку, в світі існує величезна кількість ціннісних систем, що заперечує стандартизацію людської поведінки, в тому числі й хорошої. Крім того, український істеблшмент мав би замислитися над тим, що незаможна більшість – це небезпечний конкурент свободі, а відсутність конкуренції й суперництва на ринках – це майже пряма дорога до паралічу не тільки громадянського суспільства, але й держави. ⁵⁰

⁴⁹ Мадлен Олбрайт, *Фашизм: загорога* (Київ: Форс Україна, 2019), 289.

⁵⁰ Havel, *Open Letters*, 75.

Україна поки що не спромоглася виробити послідовну конституційну ідеологію свободи. Що ж стосується позиції Гавела, то його сприйняття свободи було вкрай прагматичним. Найважливішою він вважав свободу пересування в найширшому значенні цього слова.⁵¹ Відповідно до його уявлень, недопустимо ні морально засуджувати, ні фізично стримувати вітчизняних емігрантів. Оскільки люди – це вищі істоти, їх свобода пересування не повинна поступатися свободі, що її «кожна ластівка має».⁵²

Чи не був, однак, Гавел наївним ідеалістом? Навряд, бо в іншому місці він дуже прагматично визнає: «бувають ситуації, коли єдиною гарантією свободи залишається вірність авторитету, який подарував цю свободу раніше».⁵³

Усвідомлюючи масштаб свого не лише літературного обдарування, Гавел все-таки не боявся визнавати того, що його світогляд є насправді невизначеним, туманним і вразливим з позицій майбутнього. Людський розум не може пояснити сам себе, тим більше його чекає фіаско в спробі передбачити результат взаємодії необмеженої кількості умів. Водночас Гавел ніколи не вірив у те, що рецепт спасіння людства повинен й може обрахувати якийсь суперкомп'ютер.⁵⁴ Будучи за стилістикою поведінки легким і постмодерним, Вацлав Гавел ніколи б не дозволив перекласти на чужі плечі президентську відповідальність за долю країни.

До того ж він виробив доволі оригінальні уявлення про політичну харизму. Ефективними політиками Гавел вважав людей, здатних ефективно протистояти культурній ентропії. Й саме на них він покладав місію особливого спротиву: спостережливого, уважного й вдумливого спротиву по відношенню до будь-яких проявів анонімної й негуманної влади ідеологій, систем, апарату, гасел і політичної мови.⁵⁵ Ідеалом політичного лідера для нього завжди була людина, наділена не лише совістю, але також смаком і стилем. Подібно до англійської королеви-матері у її зізнанні акторці Мії Фарроу,⁵⁶ Гавел справді високо цінував гарні манери.

Якщо індивід є скромним і зовсім не прагне до влади, писав він, це зовсім не означає, що у владі йому не місце. Навпаки, саме в політичній діяльності його чекатиме справжнє визнання.⁵⁷ З іншого боку, за будь-яких обставин лідер не повинен втрачати віру в себе. Вірність собі й віру в себе Гавел розглядав як той моральний зв'язок, який політик зобов'язаний постійно тримати зі світом.⁵⁸

⁵¹ Havel, *Open Letters*, 122.

⁵² Ibid, 228.

⁵³ Вацлав Гавел, "Искушение," в *Трудно сосредоточиться* (Москва: Художественная литература, 1990), 346.

⁵⁴ Владимир Яковлев, "О мировоззрении Вацлава Гавела," в *Социально-политические науки* 1 (Москва: 1991), 62.

⁵⁵ Havel, *Open Letters*, 267.

⁵⁶ Mia Farrow, *What Falls Away* (USA: Bantam Books, 1997), 151–52.

⁵⁷ Вацлав Гавел, "Политику требуются принципы и хорошие манеры," *За рубежом* 47 (1991): 6.

⁵⁸ Havel, *Open Letters*, 233.

Нині попит на політиків постмодерного типу швидко зростає. Про це свідчить як загальна висока турбулентність політичних процесів, так і труднощі у вирішенні сучасних завдань політиками традиційного складу. У цьому сенсі американським лібералам довелося пристосовуватися до Дональда Трампа приблизно так само, як українському консервативному електорату – до Володимира Зеленського. Попри дуже різний масштаб політичної дії, обидва вони не вкладаються в ложе традиційних очікувань виборців. Провокативна стилістика Трампа є помітною вже на відомому фото 2006 р. на летовищі у Палм Біч авторства Енн Лейбовіц. Що ж стосується нешаблонного політичного стилю Володимира Зеленського, то одним із перших його спробував пояснити російський інтелектуал Дмитро Биков.

Не менш цікавим для усвідомлення особливостей посттоталітарного конституціоналізму є звернення до Гавелових принципів в царині свободи слова. Не довіряючи ідеологіям як системно організованим сукупностям ідей, Гавел називав їх «бутафорією» й «вуаллю надособистого буття».⁵⁹ При цьому сила слова, так само як і його свобода, залишалася для Гавела «неоднозначною й непрозорою». З одного боку, писав він, є «звільнювальна сила слова» Леха Валенси, «застережлива сила слова» Андрія Сахарова й «не просто сила слова Русдї». З іншого – фанатичне слово аятоли Хомейні. У результаті, доходить висновку Гавел, «поряд із словом, що електризує суспільство своєю свободою і правдивістю, тут є слово, яке гіпнотизує, вводить в оману, фанатизує, слово божевільне, небезпечне, смертоносне». У підсумку слово – це вектор, «слово – це стріла».⁶⁰

Слово Ульянова-Леніна видавалося Гавелу «постійно розлюченим», а слово Маркса – «непомітним празародком усіх пізніших страшних Гулагів», «гіпнотично-зурочливим» і «нереально божевільним словом» пересічного маломіщанина.⁶¹ Обдарований талантом широкого спектру, Гавел глибоко відчував і усвідомлював сугестивну таємничу силу символічної реальності як такої. Володіючи словом на рівні його тонких літературних і політичних нюансів, Гавел вбачав у слові «явище таємниче, двозначне, амбівалентне, зрадливе». Слово може бути промінчиком світла в імперії півми, але також і смертоносним посланням. Утім, справді вражаючим є висновок Гавела про те, що «слово може бути трохи тим, трохи іншим, ба навіть і тим, і іншим одночасно!»⁶²

Нині неможливо дізнатися, чи погодився б Гавел з твердженням Чорана про те, що «обов'язок книги – бути небезпечною»,⁶³ або з ексцентричною гіпотезою Девіда Вуттона відносно того, що наука – це просто системно уживаний здоровий глузд, кристалізовані погляди пересічної людини.⁶⁴ Ставлення Вацлава Гавела до відомих

⁵⁹ Вацлав Гавел, «Сила бессильных», *Новое время* 16 (1991): 41.

⁶⁰ Гавел, *Промови та есеї*, 124.

⁶¹ Там само, 125.

⁶² Там само.

⁶³ Чоран, *После конца истории*, 185.

⁶⁴ Дэвид Вуттон, *Изобретение науки* (Москва: Колибри, 2018), 471.

і невідомих можливостей людської уяви було в чомусь містичним. Як і Альфред Барр,⁶⁵ він вважав символічні продукти цивілізації *складними*. Так чи інакше, інтелектуальна чесність Вацлава Гавела не дозволяла йому вдаватися до спрощень насамперед у тих питаннях, у яких він обґрунтовано вважав себе професіоналом.

Гавел був переконаний у тому, що здоровий політичний процес передбачає перманентне наближення до «морального ідеалу». Цю тенденцію він називав «практичною моральністю». І хоча морально детерміновану політику він називав «виключно непрактичною й важкою для засвоєння у повсякденному житті», однак при цьому додавав, що у такої політики насправді не існує кращої альтернативи.⁶⁶ Здоровою основою людських вчинків він вважав особисту моральну екзистенцію. Принаймні для себе він не допускав інших суттєвих спонукань чи мотивацій.

Невідомо, чи задовольняла Вацлава Гавела концептуально американська Перша поправка (1791), відповідно до якої «хибних ідей» поза оцінкою ринку просто не існує. Не можна знати напевно й те, чи боявся Гавел геополітичного провінціалізму, що його зазвичай провокує обмежене знайомство з великим світом. Як відомо, Юрій Шерех вважав провінційність головним культурним ворогом України. Так виглядає, що подібні переживання мав і Еміль Чоран, пишучи про Молдову як про «провінцію, що причаровує своєю майже незносною безнадією».⁶⁷

Неможливо також сказати, чи погодився б Гавел із світоглядними установками таких авторитетів, як Жан-Жак Руссо («релігія без храмів, вівтарів чи ритуалів»), Томас Пейн («мій розум – ось моя церква») чи Томас Джефферсон («я сам є сектою») – цими концептуальними, як пише Хосе Казанова, «виразами модерної індивідуальної релігійності на рівні високої культури».⁶⁸

У будь-якому випадку, незважаючи на притаманні його часу й оточенню сентименти, можна сказати, що Гавел був завжди стратегічно орієнтований на Захід і... Rolling Stones. Він був рафінованим постмодерністом в політиці так само, як в музиці й драматургії. Читаючи Гавела, можна сказати, що його політична мудрість постійно перегувалася з вишуканістю естетичної думки. Його відданість моральному початку могла б конкурувати з відданістю мистецтву у Володимира Набокова, але насправді йшла навіть далі, бо свій досвід він намагався зробити надбанням всього посттоталітарного світу.

З іншого боку, ми не знаємо, чи погодився б Гавел з доволі провокативною думкою Чорана на зразок: «Біда лівих у тому, що вони відстоюють принципи, що виключають

⁶⁵ Сибил Гордон Кантор, *Альфред Барр и интеллектуальные истоки Музея современного искусства* (Москва: Ад Маргинем Пресс, 2019), 335.

⁶⁶ Havel, *Open Letters*, 269.

⁶⁷ Чоран, *После конца истории*, 350.

⁶⁸ Хосе Казанова, *По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби* (Київ: Дух і літера, 2017), 33.

цинізм».⁶⁹ Словник Гавела не контрольований, але гранично чесний, без зумисного епатажу. Він був завжди інтуїтивно переконаний у тому, що піднесення Заходу відбулося всупереч раціональним передбаченням Маркса. Як і Ежен Іонеско, Гавел повністю усвідомлював високу креативну здатність і водночас дивовижну терпимість капіталізму.

Будучи зірковим східноєвропейським дисидентом, Гавел одним із перших у соціалістичній Європі зрозумів, що по-справжньому дієздатним конституційним зразком для наслідування є лише «англосаксонська модель капіталізму» (Діпак Лал). При цьому особливо переконливим для нього виявилось не те, що капіталізм забезпечує вищий з можливих на планеті матеріальний комфорт і добробут, а те, що західна свобода, індивідуалізм і ринок є фантастично продуктивними в царині культури.

Вацлав Гавел був не єдиним, хто повністю усвідомлював, що ототожнення капіталізму з меркантилізмом – є примітивним по своїй суті. Тим більше, що саме в «меркантильних» країнах успішно ставалися його доволі абстрактні постмодерністські п'єси. Гавел чудово розумів, що саме здатний до сприйняття найтонших нюансів розрізнення, які тільки можуть існувати в нашому світі, капіталізм зробив наданням людства не лише хмарочоси й «Титанік», але також Шенбергових «Уцілілих з Варшави», *modern dance* і *modern ballet*, а також усе «абстрактне мистецтво».

Утім, Вацлав Гавел умів цінувати не просто тонкі й привабливі культурні здобутки Заходу, але й саму атмосферу капіталістичного ринку, його особливу конституційну ауру, неповторні нюанси. Цілоком закономірно, що політична філософія Вацлава Гавела мала б безпосередньо впливати на східноєвропейський конституційний дизайн. Гавел цінував Захід за його боротьбу «з усілякою стандартизацією та єдністю», за несприйняття ідеї «зоднаковлювання», за жадобу «розрізнення», за «неспокій трансцендентальності», за «пригоду нового, заперечення статус-кво» й «постійну таємницю».⁷⁰

Будучи двічі обраний президентом, Гавел ніколи не переставав відчувати той зв'язок, що існує між надлишковою державною дисципліною, з одного боку, й громадянською смертю – з іншого. Усвідомлюючи цю загрозу, Гавел завжди й усюди намагався вести свій політичний корабель на маяк свободи. На відміну від багатьох європейських інтелектуалів, Гавел завжди глибоко усвідомлював відповідальність політичних лідерів за рівень національного індексу щастя. «Хоча людські душі й не кухлі, – писав він, – у котрі будь-хто може налити що завгодно, <...> багато в чому саме від лідерів залежить, які з протилежних схильностей, закладених у спільноті, буде мобілізовано, які з них матимуть шанс проявитися, а які, навпаки, буде притлумлено».⁷¹

Як писав свого часу Томас Джефферсон, Конституція США була ухвалена безпосередньо для того, щоб «зробити наших співвітчизників найщасливішими і найбільш

⁶⁹ Чоран, *После конца истории*, 285.

⁷⁰ Гавел, *Промови та есеї*, 34.

⁷¹ Там само, 48.

захищеними серед тих, над ким сяяло сонце».⁷² На відміну від Джефферсона, президент Гавел не так часто мислив категоріями права. Однак загальний намір у них обох був майже той самий – внести емоційний початок у публічну сферу.

У певному сенсі світобачення Гавела допустимо порівнювати з етичним кодексом Скотта Фіцджеральда. Йдеться про усвідомлення кожним із нас громадянства світу, ненависть до фальші, іронічне ставлення до авторитетів та індивідуалізм («одиноке серце»)⁷³. Як і Фіцджеральд, Гавел терпіти не міг удаваного патріотизму, компанійського духу і благочестя клерків. Для нього завжди було очевидним те, що в «порядку буття є щось, що явно виходить за межі нашої компетенції».⁷⁴ Відтак дороговказом для людини має бути не ідеологія, реклама чи навіть наука, а особиста моральна екзистенція.

На думку Гавела, публічна активність повинна мати індивідуальні джерела. У цьому сенсі він міг би посперечатися з математиком Володимиром Лефевром, який порівнював вплив совісті з «роботою автоматичного процесора, імплантованого в людську істоту». З іншого боку, він мав би погодитися з Лефевром у тому, що совість не тільки регулює активність індивідів, але й забезпечує «суб'єктивний план такого регулювання – моральні терзання». З огляду на це, всі люди наділені совістю приблизно так само, як вони наділені свідомістю, мисленням і мовою.

По-перше, писав Лефевр, усе те, що ми називаємо *добром* і *злом*, визначається епохою, країною й культурою, до яких ми належимо. Саме тому ми не можемо розглядати моральні судження як відображення чогось абсолютного. По-друге, все це не заперечує існування глибокої істини: правила використання понять *добра* і *зла* є не менш універсальними, ніж правила операцій з поняттями *істинного* й *хибного* в межах формальної логіки.⁷⁵ Кожна вільна людина не може уникнути суду власної совісті після того, як вчинила вибір. За цих обставин суд совісті діятиме автоматично й безжально.⁷⁶

Усе це має велике значення в контексті аналізу й порівняння зовні подібних конституційних парадигм Заходу й країн посттоталітарного світу. Як це випливає з політичної філософії Вацлава Гавела, існує принципова різниця між справжнім (євроатлантичним) конституційним правовим порядком, з одного боку, й відмінним від нього на рівні нюансів розрізнення посттоталітарним конституціоналізмом – з іншого. На додачу, саме у цьому випадку «правдоподібність є найзлішим ворогом істини» (Лутц Клевеман).⁷⁷ Якщо правдиво західний конституціоналізм ефективно

⁷² Томас Джефферсон, *Світло і свобода: роздуми про прагнення до щастя* (Харків: Літера нова, 2019), 22.

⁷³ Френсіс Скотт Фіцджеральд, *Заметки о моем поколении* (Москва: Колибри, 2019), 107.

⁷⁴ Гавел, *Промови та есеї*, 73.

⁷⁵ Владимир Лефевр, *Логика совести* (Москва: Когито-центр, 2003), 2.

⁷⁶ Там само, 311.

⁷⁷ З рукопису російського перекладу: Lutz C. Kleveman, *Lemberg. Die vergessene Mitte Europas* (Aufbau Verlag GmbH & Co.KG, 2017).

працює за законами свободи й ринку, то конституціоналізм пострадянський все ще вимагає вилучення з нього отруйних токсинів соціалізму.

Хотілося б вірити в те, що повернення повноцінної приватної власності на землю в Україні буде не таким болючим, як свого часу був «Голодомор», депортація кримських татар чи колективізація. Однак в морально-етичному плані, як зауважила Ганна Сухоцька, українцям треба готуватися «не до дискусії, а до битви».⁷⁸ Обсяги приватних капіталів в Україні максимізуються нині приблизно так само, як свобода економічного маневру й доступ до ринків. Що ж стосується актуального видалення посттоталітарних пасток в конституційному праві, то з боку України даний процес нагадує собою дегустацію французьких вин чи парфумів. Поки що все виглядає так, ніби українські нувориші приглядаються до монохромних шедеврів Барнета Ньюмена навіть більш заповзято, ніж вітчизняні політичні еліти до притлумленого нашою епохою західного конституційного потенціалу.

Трансформація посттоталітарних практик в органічний конституціоналізм західного типу відбувається у формі модернізації конституційних текстів разом з «емансипацією» менталітету конституційних суддів. Але якщо на першому етапі це завдання вирішувалось в Україні на основі раціонально розроблених МВФ і Світовим банком технологічних рецептів, то нині процес переходить у фазу нюансів праворозуміння. Просування вперед на основі гасел і матеріального заохочення виконавців уже майже не діє. Відтак нова ситуація вимагає від політичного класу й нового розуміння. Істеблшмент починає, так би мовити, відчувати брак не стільки знань, скільки особливого виховання й стилю.

Директива, наказ і примус поступаються звабленню й інтелектуальній спокусі. Очевидно, що подібна трансформація не може не позначатися на конституційному праві. Нова конституційна парадигма пропонує надати індивіду реальне право вчиняти по-своєму, «тринькати гроші» й не боятися виглядати при цьому абсурдним. Адже з точки зору нюансів західної конституційної парадигми, людина – це амбівалентна й непередбачувана по своїй суті істота. «Зразковий індивід» Фрейда має схильність до егоїзму, альтруїзму, творчості й гедонізму водночас. Його філософія життя передбачає, що кожен має право необмежено й власною дорогою підніматися вгору. Маючи схильність до війн і конфліктів, люди все-таки продовжують найбільше цінувати символічні форми. Сучасні синхрофазотрони свідчать про це так само успішно, як і ціни на Sotheby's.

Що ж стосується української конституційної перспективи, то філософія Вацлава Гавела є принципово важливою для нас уже просто тому, що Україна й Чехія володіють рідкісним «досвідом життя на далекому острові сучасної дегуманізованої влади». Це покладає на нас обов'язок «про такий досвід інформувати, свідчити про нього й передавати тим, кому пощастило його не пережити. Ми, таким чином, маємо

⁷⁸ З виступу Ганни Сухоцької в центрі «Парковий» 25 лютого 2020 р., м. Київ.

можливість певною мірою допомогти тим, хто допомагає нам, допомогти їм у наших спільних інтересах, в інтересах людини».⁷⁹

Однак при цьому, як просить нас не забувати Вацлав Гавел, «Декларацію прав людини і громадянина» 1789 р. однією з перших підписала людина, яку невдовзі стратили в ім'я тої ж таки «свободи, рівності й братерства». Схоже на те, що беззастережне прагнення до вищих чеснот може обернутися жахливим фіаско для не здатних до застережної рефлексії й самоіронії революціонерів.

© В. Речицький, 2020

Bibliography

- Albright, Madeleine. *Fascism. A Warning*. Kyiv: Fors Ukraina, 2019 (in Ukrainian).
- Balthus. *Vanished Splendors: A Memoir*. New-York: Harper Collins Publishers, 2002.
- Bell, Daniel. *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New-York: Basic Books, 1997.
- Benjamin, Walter. *Selected Essays*. Lviv: Litopys, 2002 (in Ukrainian).
- Bergman, Ingmar. *Cruel World of Cinema*. Moscow: Vagrius, 2006 (in Russian).
- Casanova, Jose. *Beyond Secularization*. Kyiv: Duh i Litera, 2017 (in Ukrainian).
- Cioran, Emile Michel. *After the End of History*. Sankt-Petersburg: Symposium, 2002 (in Russian).
- Dolfsma, Wilfred. *Government Failure. Society. Markets and Rules*. Moscow: Institut Gaidara, 2017 (in Russian).
- Farrow, Mia. *What Falls Away*. USA: Bantam Books, 1997.
- Fitzgerald, Scott. *Notes on My Generation*. Moscow: Kolibri, 2019 (in Russian).
- Friedman, David. *The Machinery of Freedom. Guide to a Radical Capitalism*. Kyiv: Nash format, 2019 (in Ukrainian).
- Guralnick, Peter. *Sam Phillips: The Man Who Invented Rock-n-Roll*. Kyiv: KM Books, 2019 (in Ukrainian).
- Havel, Vaclav. "The Power of Powerless." *Novoe Vremia* 16 (1991) (in Russian).
- Havel, Vaclav. *Open Letters*. New-York: Vintage Books, 1992.
- Havel, Vaclav. "A Politic Needs the Principles and Good Manners." *Za Rubezhom* 47 (1991) (in Russian).
- Havel, Vaclav. "Road Without Violence." *Izvestia*, February 24, 1990 (in Russian).
- Havel, Vaclav. *Speeches and Essays*. Kyiv: Komora, 2016 (in Ukrainian).
- Havel, Vaclav. *It's Difficult to Concentrate*. Moscow: Khudozhestvennaya literatura, 1990 (in Russian).
- Jefferson, Tomas. *Light and Freedom*. Kharkiv: Litera Nova, 2019 (in Ukrainian).
- Kantor, Sybil Gordon. *Alfred H. Barr, Jr. and the Intellectual Origins of the Museum of Modern Art*. Moscow: Ad Marginem, 2019 (in Russian).
- Kleveman, Lutz C. *Lemberg. Die vergessene Mitte Europas*. Aufbau Verlag GmbH & Co.KG, 2017.
- Lal, Deepak. *The Case for Classical Liberalism in the Twenty-first Century*. Moscow: Novoe izdatelstvo, 2009 (in Russian).
- Lefebvre, Vladimir. *Algebra of Conscience*. Moscow: Kogito-zentr, 2003 (in Russian).
- Mercuro, Nicholas, and G. Steven Medema. *Economics and the Law from Posner to Postmodernism and Beyond*. Moscow: Institut Gaidara, 2019 (in Russian).

⁷⁹ Гавел, *Промови та есеї*, 76.

- Milosz, Czeslaw. "The Captive Mind." In *Personal Obligations*. Moscow: Dom intelektual'noj knigi, 1999 (in Russian).
- Rechytskyi, Vsevolod. *Symbolic Reality and Law*. Lvov: VNTL Klassika, 2007 (in Russian).
- Rechytskyi, Vsevolod. "Informal Constitutionalism." *Kritika* 7-8 (2018): 2–14 (in Ukrainian).
- Rechytskyi, Vsevolod. "On New Ukrainian Constitutionalism." *Kritika* 9-10 (2019): 28–36 (in Ukrainian).
- Santayana, George. *Skepticism and Animal Faith*. Saint-Petersburg: Vladimir Dal', 2001 (in Russian).
- Smith, Adam. *The Wealth of Nations*. Kyiv: Nash format, 2018 (in Ukrainian).
- Winter, Harold. *Issues in Law and Economics*. Moscow: Institut Gaidara, 2019 (in Russian).
- Wootton, David. *The Invention of Science. A New History of the Scientific Revolution*. Moscow: Kolibri, 2018 (in Russian).
- Yakovlev, Vladimir. "On Outlook of Vaclav Havel." *Sotsialno-Politicheskie Nauki* 1 (1991) (in Russian).

Всеволод Речицький. Політичний світогляд Вацлава Гавела в контексті конституційного праворозуміння

Анотація. Есе присвячено питанням впливу етики й естетики на формування сучасних конституційних парадигм. Автор доводить, що для ефективної реалізації конституційних норм ключове значення має інтелектуальна чесність, щирість і позитивна моральна установка законодавця. На прикладі аналізу політичної філософії Вацлава Гавела автор доводить, що ефективні й неефективні конституційні системи є принципово різними. Однак таку відмінність часто можна помітити лише на рівні тонких нюансів розрізнення в розумінні права та його окремих інститутів.

У есе стверджується, що вироблення сучасних ефективних конституцій у посттоталітарних країнах стикається зі значними труднощами, оскільки в таких країнах все ще не відновилося позитивне ставлення політичних еліт і суспільного загалу до категорій свободи, ринку, приватної власності, індивідуалізму й «невидимої руки» Адама Сміта. Автор застерігає політичні еліти й законодавців від прийомів філософського спрощення в законодавчому процесі, яке в деяких випадках може призводити до відродження в праві прихованої ідеології фашизму.

Значна частина есе присвячена аналізу філософських поглядів президента Чехії Вацлава Гавела. Автор аналізує окремі складові частини його політичного успіху, зупиняється на рисах притаманної йому харизми. Успіх політики Вацлава Гавела пояснюється його глибокою постмодерністською культурою, здатністю відчувати характерні особливості західного розуміння політики, права, мистецтва й стилю в широкому контексті.

Ключові слова: конституція; конституціоналізм; конституційні парадигми; нюанси розрізнення; політика; мораль; свобода; індивідуалізм; ринок; власність; політична філософія; мораль; фашизм; спрощення; стиль; смак; манери.

Всеволод Речицький. Политическое мировоззрение Вацлава Гавела в контексте конституционного правопонимания

Аннотация. Эссе посвящено вопросам влияния этики и эстетики на формирование современных конституционных парадигм. Автор доказывает, что для эффективной реализации конституционных норм ключевое значение имеет интеллектуальная честность, искренность и положительные нравственные установки законодателя. На примере анализа политической

філософії Вацлава Гавела автор доводить, що ефективні та неефективні конституційні системи є принципово різними. Однак на практиці таке відміння часто можна помітити лише на рівні тонких нюансів відміння в розумінні права та його окремих інститутів.

В есе утверджується, що розробка сучасних ефективних конституцій в посттоталітарних країнах стикається зі значущими складнощами, оскільки в таких країнах все ще не відновилось позитивне ставлення політичних еліт та широкого суспільства до категорій свободи, ринку, приватної власності, індивідуалізму та «невидимої руки» Адама Сміта. Автор попереджає політичні еліти та законодавців від прийомів філософського спрощення в законодавчому процесі, яке в ряду випадків може призводити до відродження в праві прихованої ідеології фашизму.

Значуща частина есе присвячена аналізу філософських поглядів президента Чехії Вацлава Гавела. Автор аналізує окремі елементи та особливості його політичного успіху, зупиняється на розборі окремих рис притаманних йому харизми. При цьому успіх політики Вацлава Гавела пояснюється його глибокою постмодерністською культурою, здатністю схватувати характерні особливості західного розуміння політики, права, мистецтва та стилю в дуже широкому контексті.

Ключові слова: конституція; конституціоналізм; конституційні парадигми; нюанси відміння; політика; мораль; свобода; індивідуалізм; ринок; власність; політична філософія; мораль; фашизм; спрощення; стиль; смак; манери.

Vsevolod Rechytskyi. Vaclav Havel's Political Outlook in the Context of Right Constitutional Understanding

Abstract. The essay deals with the influence of ethics and aesthetics on the formation of modern constitutional paradigms. The author proves that the intellectual honesty, sincerity and positive moral attitude of the legislator are of key importance for the effective implementation of the constitutional norms. Based on the analysis of Vaclav Havel's political philosophy, the author argues that effective and inefficient constitutional systems are fundamentally different. However, such a difference can often be seen only at the level of subtle nuances of distinction in the understanding of law and some of its institutions.

The essay argues that the development of modern effective constitutions in post-totalitarian countries faces considerable difficulties, since in these countries the positive attitude of political elites and the public in the categories of freedom, the market, private property, individualism and the 'invisible hand' of Adam Smith has not yet been restored. The author warns political elites and legislators against the methods of philosophical simplification in the legislative process, which in some cases may lead to a revival of the hidden ideology of fascism.

Much of the essay is devoted to an analysis of the philosophical views of Czech President Vaclav Havel. The author analyzes individual components of his political success, drawing on the traits inherent in his charisma. The success of Vaclav Havel's politics is explained by his deep postmodern culture, his ability to experience the characteristic features of Western understanding of politics, law, art and style in a broad context.

Keywords: constitution; constitutionalism; constitutional paradigms; nuances of differentiation; politics; morality; freedom; individualism; market; property; political philosophy; morality; fascism; simplification; style; taste; manners.

Одержано/Received 30.03.2020